

HIZIR

(الخضر)

Hız. Mûsâ döneminde yaşayan,
kendisine ilâhî bilgi
ve hikmet öğretilen kişi.

Arapça kaynaklarda **hadır** (hadr, hıdr) şeklinde yer alan ve Arapça menşeli olduğu kabul edilen kelime Türkçe'de Hızır ve Hıdır biçiminde kullanılmaktadır. Hadır "yeşil, yeşilliği çok olan yer" mânasındaki **ahdar** ile eş anlamlıdır. Bu mânadan hareketle hadır kelimesinin özel isimden ziyade lakap ve sıfat olarak kabul edildiği söylenebilir. Nitekim bazı kaynaklarda Hızır'a bu ismin, kuru yerde oturduğunda altından otların yeşerip dalgalanması (Buhârî, "Enbiyâ", 29), cennet pınarından içtiği için bastığı her yerin yeşile bürünmesi (Makdisî, III, 78) sebebiyle verildiği kaydedilmektedir. Bazı şarkiyatçılar tarafından Hızır kültünün arkasında bir takım ilkel dinlerde rastlanan bitki tanrısının bulunduğu iddia edilmişse de (Hasluck, I, 324) aslında İslâm'daki Hızır telakkisinin bu inançla hiçbir ilgisi yoktur. Hızır isminin menşei hakkında, yukarıdaki iddialara ilâve olarak Ahd-i Atîk'te yer alan "adı Filiz olan adam" (Zekarya, 6/12) inancının etkili olduğu da ileri sürülmüştür (İA, V/1, s. 461). Şarkiyatçıların bir kısmına göre Hızır kelimesi Arapça asıllı olmayıp Gılgamış destanında yer alan Gılgamış'ın atası Hasistra veya Hasisatra'nın Arapçalaşmış şeklidir (Ocak, s. 61). Friedlaender'e göre ise Hızır ismi İskender efsanesine benzeyen Glaukos (yeşil) masalı ile alâkalı olup bu efsane Arapça'ya uyarlanırken "hadır" şeklinde tercüme edilmiştir (ERE, VII, 694).

Bazı İslâmî kaynaklarda Hızır'ın asıl adı ve soyu hakkında bilgi verildiği görülmektedir. Sıhhatleri tartışmalı olan rivayetlere göre Hızır, Hz. Âdem'in çocuklarından Kâbil'in oğlu Hazrûn veya Hz. Nûh'un oğlu Sâ'm'ın torunlarından Belyâ b. Melkân yahut Hz. İshak'ın torunlarından Hazrûn b. Amâyîl'dir. Bunun yanında onun Hz. Hârûn'un soyundan geldiği, isminin Hadır b. Âmiya veya Hadır b. Fir'avn olduğu yahut Kur'an'da adı geçen İlyâs veya El-yesa'nın Hızır'ın kendisi olduğu öne sürülür (Ebû Hâtîm es-Sicistânî, s. 3; Makdisî, III, 77; İbn Kesîr, I, 295; Diyarbekrî, I, 106). Bazı kaynaklarda ise annesinin Rum, babasının Fars olduğu kaydedilir (İbn Kesîr, I, 299; Diyarbekrî, I, 106-107). İbn Kesîr, İslâmî kaynaklarda Hızır'ın gerçek adı olarak gösterilen Belyâ b. Melkân'ın aslin-

da Kitâb-ı Mukaddes'teki İlyâ'dan bozma olduğunu belirtmiş (*el-Bidâye*, I, 299), bu görüşe dayanan A. J. Wensinck ve A. Yaşar Ocak gibi araştırmacılar, Hızır'ın asıl adının İlyâ'nın Arapçalaşmış şekli olan Belyâ olabileceğini ileri sürmüşlerdir. Ancak başta Kur'an-ı Kerîm olmak üzere hadis, tefsir ve tarih kitaplarında yer alan Hızır ve İlyâs tasvirlerine göre İlyâ ile İlyâs aynı, Hızır ile İlyâs farklı kişilerdir; ayrıca bunların birlikte hareket ettiklerine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Buna göre halk kültüründeki Hızır-İlyâs beraberliğini ifade eden Hidrellez telakkisinin sağlam bir temele dayanmadığı ortaya çıkar.

Kur'an-ı Kerîm'de adı geçmemekle birlikte müfessirler tarafından Hızır'a ait olduğu kabul edilen Kehf sûresindeki kısaca özetle şöyledir: Hz. Mûsâ genç adamına iki denizin birleştiği yere ulaşmaya karar verdiğini söyler, bunun üzerine beraberce yola çıkarlar. İki denizin birleştiği yere varınca yanlarına aldıkları kurutulmuş balığı bir kenarda unuturlar, balık da canlanarak denize atlar. Bir müddet sonra Mûsâ genç adamına azığı getirmesini söyler; fakat genç adam olup biteni hatırlayarak daha önce bunu Mûsâ'ya bildirmeyi unuttuğu için üzüntüsünü dile getirir. Bunun üzerine Mûsâ aradıkları yerin orası olduğunu söyler ve geriye dönerler. Burada kendisine Allah tarafından "rahmet ve ilim" verilmiş olan sâlih bir kul ile karşılaşılır. Mûsâ, sahip olduğu ilimden kendisine de öğretmesi için onunla arkadaş olmak istediğini söyler; Kur'an'ın adını bildirmedeği bu kişi, iç yüzüne vâkıf olmayacağı olaylar sebebiyle bu beraberliğe sabredemeyeceğini belirtirse de Mûsâ'nın ısrarı üzerine, meydana gelen olaylar hakkında açıklama yapmadıkça kendisine soru sormaması şartıyla teklifi kabul eder. Mûsâ'nın bu şarta uyacağına dair söz vermesi üzerine yolculuğa başlarlar. Bu zat önce bindikleri gemiyi deler, arkasından bir çocuğu öldürür, daha sonra da uğradıkları bir kasabanın halkı kendilerini misafir etmediği halde orada yıkılmak üzere olan bir duvarı düzeltir. Bu üç olayın her birinde Mûsâ arkadaşına davranışının sebebini sorar; arkadaşı da, "Ben sana benimle beraber olmaya sabredemezsin demedim mi?" diye uyarıda bulunur. Mûsâ özür dileyip yolculuğa devam etmelerini ister. Sâlih kul, birinci ve ikinci olaylardan sonra Mûsâ'nın ricasını kabul ederse de üçüncü olayda ayrılma vaktinin geldiğini söyler; bu arada söz konusu hadiselerle ilgili olarak davranışları-

nın sebeplerini de anlatır ve bunları Allah'ın emriyle yaptığını söyler (el-Kehf 18/60-82). Bu kıssadaki üç kişiden sadece Mûsâ'nın adı zikredilirken diğer iki kişiden biri "genç adam" (fetâ), diğeri de ilâhî rahmet ve ilme mazhar olmuş "Allah'ın kulu" diye anılır.

Hızır konusu başta Buhârî ve Müslim olmak üzere Tirmizî, İbn Mâce ve Ahmed b. Hanbel'in hadis kitaplarının çeşitli bölümlerinde geçmekte, bunlarda Kehf sûresindeki bilgiler tekrar edildiği gibi başka bilgiler de verilmektedir. Sûrede yer alan kıssanın tefsiri mahiyetindeki rivayetlerin birinde kaydedildiğine göre Saîd b. Cübeyr İbn Abbas'a, Nevf el-Bikâlî'nin Hızır kıssasında sözü edilen Mûsâ'nın İsrâiloğulları'na gönderilen Mûsâ b. İmrân olmayıp başka bir Mûsâ olduğunu iddia ettiğini söylemiş, İbn Abbas da, "Allah'ın düşmanı yalan söylüyor" diyerek Übey b. Kâ'b yoluyla Hz. Peygamber'den gelen Mûsâ merkezli uzunca rivayeti nakletmiştir (*Müsned*, V, 117-119; Buhârî, "İlim", 44; "Enbiyâ", 27; "Tefsîr", 18/3; Müslim, "Fezâ'il", 170-173; Tirmizî, "Tefsîr", 19/1). Aynı konuyla ilgili ikinci rivayette kaydedildiğine göre İbn Abbas'ın bir sorusu üzerine Übey b. Kâ'b, buradaki Mûsâ'nın İsrâiloğulları'na gönderilen Mûsâ olduğunu ifade eden hadisi nakletmiştir (*Müsned*, V, 116-117, 122; Buhârî, "İlim", 16, 19; "Enbiyâ", 27; "Tevhîd", 31; Müslim, "Fezâ'il", 174). Her iki rivayette de belirtildiği üzere Hz. Mûsâ, İsrâiloğulları'na hitap ederken kendisine insanların en bilgisinin kim olduğunun sorulması üzerine "benim" diye cevap verip mutlak ilmin nezd-i ilâhîde olduğunu hatırlatmadığı için Allah tarafından kınanmış ve kendisinden daha bilgili Hadır adında birinin bulunduğu söylenmiştir. Ebû Hüreyre'nin naklettiği başka bir hadiste Hızır'a bu adın verilmesinin sebebi, "Kuru yerde oturduğunda altından otlar yeşerip dalgalanır" (Buhârî, "Enbiyâ", 27; Tirmizî, "Tefsîr", 19/1) şeklinde açıklanmıştır. Bu rivayet Ahd-i Atîk'teki, "İşte adı Filiz olan adam ve o durduğu yerden filizlenecek" (Zekarya, 6/12) ifadesini hatırlatmaktadır. Übey b. Kâ'b'dan rivayet edilen, râvilerinden birinin zayıf sayıldığı bir hadiste Hızır'ın Firavunlar döneminde Mısır'da yaşayan İsrâiloğulları'ndan bir genç olduğu, bir rahipten hak dini öğrenip benimsediği, fakat bunu gizli tuttuğu, nihayet boşadığı bir hanımın bu sırrı ifşa etmesi üzerine kaçıp bir adaya sığındığı bildirilir (İbn Mâce, "Fiten", 23).

Güvenilir hadis kaynaklarında yer alan Hızır'la ilgili haberlerin, ana hatlarıyla Kur'an-ı Kerim'deki çerçeveyi korumakla birlikte yer yer orada bulunmayan veya müphem olan bazı ayrıntılar içerdiği de görülmektedir. Nitekim Kur'an'da Hz. Mûsâ'nın Hızır'ın varlığından nasıl haberdar olduğu beyan edilmeyen hadislerde bunun Mûsâ'ya yöneltilen bir soru üzerine Allah tarafından kendisine bildirildiği ifade edilmektedir. Ayrıca yine hadislerde Kur'an'da adı geçen Mûsâ'nın, yahudilerin iddia ettiği gibi Mûsâ b. Mîşâ değil Mûsâ b. İmrân, yanındaki gencin Yûşa' b. Nûn, ilâhî ilim ve rahmete mazhar kılınan sâlih kişinin de Hızır olduğu açıklanmakta ve Hızır İsrâiloğulları'nın eşrafından biri olarak tanıtılmaktadır. Bu haberler içinde, Kur'an'daki bilgilere aykırı bir husus mevcut olmadığı gibi Hızır'ı tarihte yaşamış sâlih bir kişi konumundan çıkarıp onun varlığını günümüze kadar devam ettiren olağan üstü bir şahsiyet olduğuna dair bilgiler de bulunmamaktadır. Buhârî'nin Abdullah b. Abbas'ın görüşü olarak yer verdiği bir rivayette ("Tefsîr", 18/4) buluşma yerindeki kayanın dibinde "hayat" denilen bir su kaynağı bulunduğunu, damlalarının dokunduğu her şeyin canlandığı, söz konusu balığa da bu sudan birkaç damlanın isabet ettiği ifade edilmekte, Tirmizî'de ise ("Tefsîr", 19/1) bazı insanların böyle iddia ettiği belirtilmektedir.

Müteahhir hadis kaynaklarıyla tarih ve tasavvuf kitaplarında Hızır'ın mitolojik bir kişiliğe büründürülerek tarihte uzun süre yaşayanlardan olduğu, kıyamete kadar da yaşamaya devam edeceği şeklinde bilgiler yer almaktadır. Bazı hadisçilerle tarihçilerin kaydettiği rivayetlere göre Hızır'ın Deccâl'i yalanlaması için ömrünün uzatıldığı (İbn Hacer, *el-İşâbe*, I, 431), Deccâl'in karşısına çıkacak kişinin Hızır olacağı (Nevevî, XVIII, 72), Hz. Peygamber döneminde hayatta olduğu ve Peygamber'in elçisi olarak Enes'in kendisiyle görüştüğü (Beyhakî, V, 423), Resûlullah vefat ettiği zaman gelip Ehl-i beyt'e tâziyette bulunduğu (İbn Kesîr, I, 141), Ömer b. Abdülâzîz ile İbrâhim b. Edhem, Bişr el-Hâfî, Ma'rûf-i Kerhî, Cüneyd-i Bağdâdî ve Muhyiddin İbnü'l-Arabî gibi mutasavvıflar tarafından görüldüğü, Hızır'ın denizlerde, İlyâs'ın karada yaşadığı, sık sık bir araya geldikleri (İbn Hacer, *el-İşâbe*, I, 432), Cebrâil, Mikâil ve İsrâfil ile her yıl arefe günü Arafât'ta buluştukları haber verilmiştir. Bunlardan bir kısmı, Hızır'ın dünyanın sonuna kadar yaşamasını Hz.

Âdem'in bir vasiyetine ve duasına (*a.g.e.*, I, 431), bir kısmı da onun âb-ı hayâtın içmesine (Taberî, *Târîh*, I, 220) bağlamaktadır. Hızır'ın uzun ömürlü olduğunu söyleyenler ise onun Hz. Mûsâ zamanında, Hz. Muhammed'in nübüvvetinden önce veya ölümünden sonraki ilk yüzyıl içinde vefat ettiğini ileri sürerler.

Başta Buhârî, İbrâhim el-Harbî, Ebû Hayyân el-Endelüsî, Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, Muhammed Abdür-raûf el-Münâvî, Takıyyüddin İbn Teymiyye ve Süyûtî olmak üzere birçok hadis ve tefsir âlimi Hızır'ın hayatta olmadığını söylemiş; onun yaşadığına dair nakledilen haberler İbnü'l-Cevzî, Ali el-Kârî, Muhammed Dervîş el-Hût gibi hadis tenkitçileri tarafından reddedilmiştir. İbn Kayyim el-Cevziyye de Hızır'ın hayatına dair nakledilmiş rivayetlerin hepsinin uydurma olduğunu ifade etmiştir (*el-Menârü'l-münîf*, s. 67). Hızır'ın hayatta olmadığını ileri sürenler onun öldüğüne dair Kur'an'a, sünnete ve akla dayanan çeşitli deliller zikretmişlerdir. Kur'an'ın, Muhammed'den önce birçok peygamberin gelip geçtiğini ve hiçbirine ebedî hayat verilmeyişini (Âl-i İmrân 3/144; el-Enbiyâ 21/34), her nefsin ölümü tadacağını (Âl-i İmrân 3/185; el-Enbiyâ 21/35; el-Ankebût 29/57) bildiren âyetleri ve Hz. Peygamber'in vefatına yakın günlerde söylediği, "Yüz sene sonra bugün yeryüzünde yaşayanlardan hiç kimse kalmaz" (Buhârî, "İlim", 41; Müslim, "Fezâ'ilü's-şâhâbe", 219) sözünü delil getirmektedirler. İbn Kayyim ayrıca, bu konuda muhakik ulemânın icmânının bulunduğunu söyleyerek onun yaşadığına ilişkin haberlerin doğru olmadığını değişik aklı delillerle ispat etmeye çalışmaktadır (*el-Menârü'l-münîf*, s. 73-76). Son devir âlimlerinden Şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî ve Kâmil Miras gibi müellifler de Hızır'ın her insan gibi öldüğü kanaatindedirler.

Hızır'ın henüz hayatta olduğunu, fakat zamanı gelince öleceğini kabul eden az sayıda âlim bu durumun Kur'an ve Sünnet'e ters düşmediğini ileri sürerse de görüşlerinin yukarıda kaydedilen âyetlerle bağdaştırılması çok zor görünmektedir. Hızır'ın hayatta oluşunun hikmetini anlamak ve ona atfedilen fonksiyonları açıklamak da kolay değildir. Çünkü Allah çeşitli âyetlerde kâinatı kendisinin yaratıp yönettiğini beyan etmekte, ayrıca yönetimini kendisinin koyduğu kanunlara bağladığını haber vermektedir (meselâ bk. Fâtır 35/39-45). İnsanların dünya ve âhiret mutluluğunu elde ede-

bilmeleri için Allah'ın emirlerine ve bütün kanunlarına uymaları gerekir.

İslâm âlimleri Hızır'ın peygamber, velî veya melek olduğu konusunda değişik görüşler ileri sürmüşlerdir. Onun nebî olduğunu söyleyenler Allah tarafından kendisine rahmet ve ilim verilmiş olmasını (el-Kehf 18/65), kıssada anlatılan işleri kendiliğinden yapmadığı yönünde açıklama yapmasını (el-Kehf 18/82), vahiy ile yönlendirilmesini, sahip olduğu bilgiler dolayısıyla Mûsâ'dan üstün bir konumda tanıtılmasını delil gösterirler. Hızır'ın velî olduğunu kabul edenler ise ona verilen bilginin doğrudan Allah'tan gelen bir ilham olabileceğini söylerler. İbn Teymiyye, Hızır kıssasını ileri sürerek velîlerin şeriatın dışına çıkabileceklerini söylemenin yanlış olduğunu kaydeder. Ona göre Hızır'ın Mûsâ'nın şeriatının dışına çıkmadığı, yaptığı işlerin gerekçesini söylediğinde Mûsâ tarafından onaylanmasından anlaşılmaktadır. Ayrıca Hızır'ın nebî kabul edilmesi durumunda Mûsâ'nın ümmetinden olmadığını, dolayısıyla onun şeriatına uymakla yükümlü bulunmadığını da söylemek gerekir (*Risâle fî 'ilmi'l-bâ'ün ve'z-zâhir*, s. 250). Hızır'ın melek olduğu iddiası (İbn Hacer, *el-İşâbe*, I, 429) pek taraftar bulmamıştır. Genellikle tasavvuf erbabı onun velî olduğunu, kelâm, tefsir ve hadis âlimlerinin çoğu da nebî olduğunu düşünür.

Hızır telakkisi Nusayrîler başta olmak üzere aşırı Şîiler (Gâliyye), Yezîdîler ve Dürzîler arasında önemli bir yere sahiptir. Kur'an ve sahih hadis kitaplarında anlatılan hususlara zamanla birçok hurafe ve mitolojik unsurun eklendiği, bunun sonucunda birbiriyle ve İslâm inancıyla ilişkili yorumların ortaya çıktığı görülmektedir. Bu yeni unsurların genişleyen İslâm coğrafyasında yerli kültürlerden kaynaklandığı, meselâ Yahudilik'teki Elijah ve Hristiyanlık'taki Saint George (Circis) inançlarının halk kültürünün oluşmasında etkili olduğu söylenebilir.

Bazı şarkiyatçıların Hızır kıssasına kaynak teşkil ettiğini ileri sürdükleri destan ve efsaneler şunlardır: a) *Gılgamış Destanı*. İlk örneği milâttan önce IV. binlere ait Sumer metinlerine kadar çıkan Gılgamış destanının Akkad, Babilonya, Hitit ve Hurri dillerinde varyantları vardır. Destandan anlaşıldığına göre Mezopotamya'da güçlü bir kral olan Gılgamış ilâhî menşeli Engidu ile arkadaş olur. Arkadaşının ölümü üzerine onu yeniden hayata döndürmeye çalışan Gılgamış, insanı ebedî hayata kavuşturan bir ot bulunduğunu öğrenir. Bu otun yerini bilen tek kişi, "nehir-

lerin birleştiği yer"de oturan ve ebedî hayat süzen Utnapiştım adlı kişidir. Gılgamış uzun ve maceralı bir yolculuktan sonra onu bulur ve otun yerini öğrenir; ancak otu bulursa da bir yılan otu kapar ve kaybolur. A. J. Wensinck, Gılgamış destanındaki Utnapiştım ile Hızır arasında bir ilişki kurar. Utnapiştım, Sumerler'in hikmet tanrısı Ea'nın muahhar bir tipidir. O sonsuz hayatın sırrını bilir, sularda yaşar ve ihtiyacı olan herkese yardım eder (ERE, XII, 356; ER, V, 107). b) İskender Efsanesi. Milâdî 300 yıllarında yazıya geçirilen bu efsaneye göre İskender insana ebedî hayat bahşeden bir çeşme olduğunu öğrenir, bunu bulmak için ordusuyla yola çıkar. Yolda çeşitli olaylar sebebiyle askerlerinden ayrılmak zorunda kalır. Yanında sadece aşçısı Andreas vardır. Aşçı yemek hazırlamak için bir çeşmeye gider ve orada azıkları olan tuzlu balığı yıkamak ister, fakat balık suya değer değmez canlanır ve suyun içine atlayıp kaybolur. Bu suyun aradıkları hayat çeşmesi olduğunu anlayan aşçı ondan içer. Aşçının durumu anlatması üzerine İskender çeşmeyi arar, bulamayınca da öfkelenerek Andreas'ı denize atar. Aşçı bir deniz cini olur ve ebedî hayata kavuşur. Israel Friedlaender bu hikâyedeki aşçı Andreas'ı Hızır'a benzetir. İskender efsanesinin İslâmî kaynaklardaki mevcut metinlerinde İskender-i Zülkarneyn'in yanında bulunan kişi Hızır'dır (bk. ÂB-I HAYÂT). c) Yahudi Efsanesi. Başlangıcı eskiye gitse de XI. yüzyılda yazıya geçirilen bu hikâyenin kahramanı aslında Ahd-i Atık'te bir peygamber olarak gösterilen İlyadır. Tevrat'ta bulunmayan hikâyeye göre İlyâ, haham Yeşua ben Levi ile bir müddet arkadaşlık eder. Yolculukları esnasında İlyâ bazı tuhaf işler yapar, Yeşua'nın bunlara canı sıkılır. Olup bitenlerin mahiyetini anlamayan Yeşua İlyâ'dan sebeplerini sorar; İlyâ da bunları ilâhî takdirle yaptığını söyler ve sebeplerini anlatır.

Bu üç efsanenin yanında Grek mitolojisiindeki Glaukos (İlyada) hikâyesi de Hızır kıssasıyla irtibatlandırılmaktadır. Bu hikâyeye göre Glaukos, mitolojik kahraman Sispus'un kurduğu Ephya'nın (Korint) kralıdır. Bir rivayete göre ölümsüzlük pınarından içmiş ve ölümsüz olmuştur. Friedlaender, efsane Arapça'ya uyarlanırken "yeşil" anlamına gelen Glaukos kelimesinin "Hadır" olarak tercüme edildiğini söyler. Şarkiyatçılara göre kıssadaki Mûsâ kısmen Gılgamış'ı ve İskender'i, kısmen de Yeşua ben Levi'yi; Hızır ise Utnapiştım'ı, Andreas'ı veya İlyâ'yı temsil et-

mektedir. Kur'an'daki kıssa ile aralarında bazı benzerlikler bulunan bu üç efsaneden Kur'an'da yer alan kıssaya en az benzeyen Gılgamış destanıdır. Utnapiştım'ın şahsiyeti İslâmî kaynaklardaki Hızır'ı andırabilir, ancak ne âyetlerde ne de sahih hadislerde Hızır'ın ebedî hayata mazhar olduğuna dair en küçük bir ima bile yoktur; yani halk inançlarındaki Hızır'la Kur'an'daki kıssada anılan "sâlih kul" arasında bir münasebet mevcut değildir.

Literatür. Hızır hakkında bilgi veren kaynakların başında Kur'an tefsirleri ve hadis şerhleri gelmektedir. Rivayeti esas alan müfessirlerden bazıları sadece sahih hadisleri nakletmekle yetinirken bazıları da İsrâiliyat olarak nitelendirilebilecek haberleri ve mahallî telakkileri de zikretmiştir. Bu tür tefsirlerin başında Taberî'nin *Câmî'u'l-beyân*'i gelmektedir. Taberî, ilgili rivayetleri ve telakkileri sıralarken Hızır'ın halen yaşamakta olduğuna dair herhangi bir nakil veya beyanda bulunmaz (*Câmî'u'l-beyân*, XV, 276-288; XVI, 2-7). Âyetleri rivayet ve dirayet yoluyla tefsir etmeyi amaçlayan Şevkânî ise birçok hadis ve habere yer verdikten sonra bunlardan isabetsiz veya zayıf gördüklerini eleştirmektedir (*Fethu'l-kadir*, III, 297-306). Dirayet tefsirlerinde konuyla ilgili rivayetlere tenkitçi bir bakışla yaklaşıldığı ve İsrâiliyat türü haberlerin ayıklandığı görülür. Meselâ Fahrreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*'da geniş yer verdiği Hızır hakkındaki rivayetleri sıralamakla yetinmeyip aynı zamanda bunları tenkit etmiştir (bk. XI, 142-162). Şehâbeddin el-Âlûsî de *Rûhu'l-me'ânî*'de (XV, 310-342; XVI, 2-24) bütün rivayetleri zikrettikten sonra bunları ayıklayıp, aralarında tercihler yapmaktadır. Hızır konusundaki çeşitli görüşleri *Hak Dini Kur'an Dili*'nde (IV, 3256-3261) kaydeden Elmalılı Muhammed Hamdi, sûfiyye telakkisinin muhaddislerce sahih görülmeden bazı haberlere dayandığını belirtmekte, zâhirî hayat açısından bakıldığında Hızır'ın yaşamadığını söyleyenlere ait görüşün daha güçlü olduğunda şüphe bulunmadığını ifade etmektedir. İşârî tefsir metoduna göre yazılmış Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin *Rahmetün mine'r-rahmân* ve İsmail Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân* adlı eserlerinde kıssadaki olay ve kişiler zâhirî mânalarının yanında sembollerle de yorumlanmaktadır. Meselâ balığın canlanması, müridin kalbinin tasavvufî yolda hareketlenmesi şeklinde yorumlanmış, bu kıssa ile tasavvuftaki "makâm-ı

Hızır"a, onun erkân ve âdâbına işaret edildiği ileri sürülmüştür. Bu eserlerde hadis âlimlerinin zayıf, hatta mevzû kabul ettiği rivayetlere de yer verilmiştir (Muhyiddin İbnü'l-Arabî, III, 18-30; İsmail Hakkı Bursevî, V, 262-289).

Hadis şârihlerinden Nevevî, İbn Hacer el-Askalânî ve Bedreddin el-Aynî Hızır konusuna genişçe yer veren müelliflerin başında gelir (Nevevî, XV, 135-147). İbn Hacer, hem *Şaḥîḥ-i Buḥârî* şerhinde (*Fethu'l-bârî*, XIII, 181-186; XVIII, 6-24) hem *el-İşâbe*'de Hızır'dan bahseder ve bilhassa ikinci eserde konuyu müstakil başlıklar altında ele alır (I, 429-452). Kendisi Hızır'ın yaşamadığı görüşüne temayül gösterdiğini söylemekteyse de Hızır'ın hayatı olduğuna dair nakillerin de bir yekûn teşkil ettiğini ve onun öldüğünü kabul edenlerin ileri sürdükleri delillerin te'vile müsait olduğunu belirtmektedir (*ez-Zehrü'n-naḍır*, s. 82-83). Yine bir Buḥârî şârihi olan Bedreddin el-Aynî de aynı mahiyette açıklamalar yapar (*Umdetü'l-kârî*, XIII, 34-38; XV, 288-298). Hızır'la ilgili rivayetler zayıf ve mevzû hadisleri konu edinen hadis literatüründe de önemli bir yer tutmaktadır. Bunlara örnek olarak İbnü'l-Cevzî'nin *el-Mevzû'ât*'ı (I, 195-200), İbn Kayyim el-Cevziyye'nin *el-Menârü'l-münîf*'i (s. 67-76), Süyûtî'nin *el-Le'âlî'l-maṣnû'ât*'ı (I, 164 vd.) ve Ali el-Kârî'nin *Mevzû'ât*'ı (s. 112) zikredilebilir.

Hızır konusu tarihe ve edebiyata dair eserlerde de önemli bir yer işgal eder. Taberî'nin *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*'ü (I, 220-226), Sa'lebî'nin *Arâisü'l-mecâlis*'i (s. 217-231), İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-nihâye*'si (I, 295-299) ve Diyarbekrî'nin *Târîhu'l-ḥamîs*'i (I, 106-107) bu tür eserlerdendir. Destan, Hızırnâme, menâkıbnâme, hikâye, masal ve efsane türü eserlerde de Hızır teması geniş yer tutar (Ocak, s. 38-42).

Hızır'la ilgili bazı müstakil eserler de kaleme alınmış olup bunların bir kısmının yalnız adı bilinmektedir. Mevcudiyeti tesbit edilebilenlerin belli başlıları şunlardır: Dâvûd-i Kayserî, *Taḥkîku mâ'î'l-hayât ve keşfü esrârî'z-zulûmât* (Hızır'ın şeriat getirmemiş bir nebî olduğu ve cismanî bedenle bu dünyada yaşamadığı belirtilen eserin bir nüshası Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde mevcuttur, nr. 2687/2; bk. *DİA*, IX, 35); İbn Hacer el-Askalânî, *ez-Zehrü'n-naḍır fî nebe'î'l-Ḥaḍır* (*el-İşâbe*'de yer alan Hızır'la ilgili bölümün Mecdî es-Seyyid İbrâhîm tarafından neşredilmiş şeklidir [Kahire, ts.]; Abdülvehâb eş-Şarânî, *el-Mizânü'l-Ḥaḍiriyye*

Köprülüzâde Numan Paşa'nın *el-'Adl fi beyâni hâli'l-Haqr* adlı eserinin ilk sayfası (Köprülü Ktp., III. Kısım, nr. 148)

(Kahire 1989); Ali el-Kârî, *Maḳāle fi beyâni hâli'l-Haqr* (Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Ktp., I. Kısım, nr. 5389); Nûh b. Mustafa er-Rûmî, *el-Ḳavlü'd-dâl 'alâ hayâtî'l-Haqr ve vücûdî'l-abdâl* (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1446; Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 571, 1147); Köprülüzâde Nûman Paşa, *el-'Adl fi beyâni hâli'l-Haqr* (Köprülü Ktp., III. Kısım, nr. 148); Ahmed b. Muhammed el-Guneymî, *el-Ḳavlü'l-maḳbûl fi enne'l-Haqr 'aleyhi's-selâm leyse bi'n-nebî* (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1446); Ebû Saîd el-Hâdimî, *Keşfü'l-hadır 'an hâli'l-Haqr (İzâhu'l-meknûn*, II, 359; *Risâle fi ḥaḳḳî'l-Hızır* [taşbaskı], baskı yeri yok, ts.); Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf, *el-Hadır beyne'l-vâḳî ve't-tehvîl* (Dimaşk 1984); A. Yaşar Ocak, *İslâm-Türk İnançlarında Hızır Yahut Hızır-İlyas Kültü* (Ankara 1985).

İsimleri kaynaklarda yer alan bu konuya dair belli başlı eserler de şunlardır: Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *'Ucâletü'l-muntazır fi şerhi hâli'l-Haqr* (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1125; Kâtib Çelebi, eserde Hızır'ın yaşamadığı tezinin savunulduğunu belirtmektedir); Şemseddin Muhammed b. Ah-

med el-Bisâtî, *Kışsatü'l-Hadır* (a.g.e., II, 1327); İbnü'l-Ehdel, *el-Ḳavlü'l-muntazır 'ale'd-de'âvî el-fârîga bi-hayâtî Ebî'l-'Abbâs (İzâhu'l-meknûn*, II, 255); İbn İmâmü'l-Kâmilîyye, *Risâle fi'l-Hadır 'aleyhi's-selâm ve hayâtih* (*Keşfü'z-zunûn*, I, 862); İbnü'l-Haydırî, *er-Ravzü'n-naḍır fi hâli'l-Hadır* ve bu esere yapılan itirazlara cevap olmak üzere yazılan *el-İftirâz li-def'i'l-i'tirâz* (a.g.e., I, 921); Süyûtî, *el-Vechü'n-naḍır fi tercihi nübüvveti'l-Hadır* (a.g.e., II, 2001); Mer'î b. Yûsuf, *er-Ravzü'n-naḍır fi'l-ke-lâm 'ale'l-Hadır (İzâhu'l-meknûn*, I, 591); Abdülhad Nûri, *Risâletü'l-evliyâ ve hayâtü'l-Hadır ve İlyâs* (a.g.e., I, 560); Ebû'l-Avn es-Seffârîni, *el-Cevâbü'l-muharrer fi'l-keşf 'an hâli'l-Hadır ve'l-İskender* (a.g.e., I, 372); Muhammed Ârif b. Ahmed b. Saîd el-Müneyyir ed-Dimaşki, *Şeze'l-ḥadır fi Seyyidînâ İlyâs ve'l-Hadır* (a.g.e., II, 42).

BİBLİYOGRAFYA :

Müşned, V, 117-122; Buhârî, "İlim", 16, 19, 41, 44, "Tevhîd", 31, "Enbiyâ", 27, 29, "Tefsîr", 18/2-4; Müslim, "Fezâ'il", 170-174, "Fezâ'ilü's-şahâbe", 219; İbn Mâce, "Fiten", 23; Tirmizî, "Tefsîr", 19/1; Ebû Hâtîm es-Sicistânî, *el-Mu'ammerûn ve'l-veşâyâ* (nşr. Abdülmün'im Âmir), Kahire 1961, s. 3; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif* (Ukkâse), s. 42; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, Beyrut 1984, XV, 276-291; XVI, 2-7; a.mlf., *Târîh* (Ebû'l-Fazl), I, 220-226; Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, III, 77-78; Kâdî Abdülcebbar, *el-Muḡnî*, XI, 14; Sa'lebi, *'Arâ'isü'l-mecâlis*, Beyrut 1985, s. 217-231; Beyhakî, *Delâ'ilü'n-nübüvve* (nşr. Abdülmün'im Kal'acî), Beyrut 1405/1985, V, 423-424; Hatib el-Bağdâdî, *er-Rihle fi talebi'l-hadîs* (nşr. Nüreddin İtr), Beyrut 1395/1975, s. 97-108; İbn Beşkûvâl, *Gavâmizü'l-esmâ'i'l-mübheme* (nşr. İzzeddin Ali es-Seyyid - M. Kemâleddin İzzeddin), Beyrut 1407/1987, II, 575-576; İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât* (nşr. Abdurrahman M. Osman), [baskı yeri yok] 1403/1983 (Dârü'l-Fikr), I, 195-201; Fahrreddin er-Râzî, *Mefâtiḥu'l-ḡayb*, XI, 142-162; Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Rahmetün mine'r-raḥmân fi tefsiri ve işârâtü'l-Kur'ân* (nşr. Mahmûd Mahmûd el-Gurâb), Dimaşk 1410/1989, III, 19-30; Nevevî, *Şerhu Müslim*, XV, 135-147; XVIII, 72; a.mlf., *Tehzîb*, I, 176-177; İbn Ebû'l-İz, *Şerhu'l-'Akide'ti'l-Taḥâvîyye* (nşr. Abdullah et-Türkî - Şuayb el-Arnaût), Beyrut 1408/1987, II, 416; İbn Teymiyye, *Risâle fi ilmi'l-bâtın ve'z-zâhir* (*Mecmû'atü'r-resâ'ilü'l-Müniriyye* içinde), Kahire 1343, I, 250; a.mlf., *Mecmû'ü fetâvâ*, IV, 337-340; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XIII, 240-244; İbn Kayyim el-Cevziyye, *el-Menârü'l-münîf fi's-şahîh ve'd-da'if* (nşr. Abdülfetâh Ebû Guddê), Halep 1403/1983, s. 67-76; İbn Kesir, *el-Bidâye*, I, 141, 295-299; Firûzâbâdî, *Sifrü's-sa'âde*, Beyrut, ts. (el-Mektebetü'l-Asriyye), s. 259; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî* (Sa'd), XIII, 181-186; XVIII, 6-24; a.mlf., *el-İşâbe*, I, 429-452; a.mlf., *ez-Zehrü'n-naḍır fi nebe'i'l-Hadır* (nşr. Mecdî es-Seyyid İbrâhîm), Kahire, ts. (Mektebetü'l-Kur'ân), s. 82-83; Aynî, *'Umdetü'l-kârî*, Kahire 1392/1972, XIII, 34-38; XV, 288-298; *Tecrid Tercemesi*, IX, 144-146; Süyûtî, *el-Le'a-*

li'l-maşnû'a fi'l-eḥâdişü'l-mevzû'a, Kahire, ts. (Mektebetü'l-Ticâriyyeti'l-kubrâ), I, 164-169; Diyarbekrî, *Târîhu'l-ḥamîs*, I, 106-107; Şarânî, *el-Mizânü'l-Hadırîyye* (nşr. Abdurrahman Hasan Mahmûd), Kahire 1409/1989, tür.yer.; İbrâhîm b. Müferric es-Sûrî, *Târîhu'l-İskender*, British Museum, Add., nr. 7366; Umâre b. Zeyd, *Târîhu'l-İskender*, British Museum, Or., nr. 5928; *Keşfü'z-zunûn*, I, 862, 921; II, 1125, 1327, 2001; Ali el-Kârî, *Mevzû'ât*, İstanbul 1890, s. 112; İbn Himmât ed-Dimaşki, *el-Tenkîl ve'l-ifâde fi tahrici eḥâdişî Hâtîmeti Sifri's-sa'âde* (nşr. Ahmed Bezre), Dimaşk 1407/1987, s. 26-27; İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, İstanbul 1969, V, 262-289; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, III, 297-306; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 310-342; XVI, 2-24; *Gilgamiş Destanı* (nşr. B. Landsberger, trc. Muzaffer Ramazanoğlu), İstanbul 1942; Elmalılı, *Haḳ Dîni*, IV, 3256-3264; *İzâhu'l-meknûn*, I, 56, 372, 560, 591; II, 42, 255, 359; Saîd Nursî, *Mektûbât*, İstanbul 1991, s. 5-6; H. Corbin, *Creative Imagination in the Sufism of Ibn Arabî*, Princeton 1969, s. 56; Abdülvehhâb en-Neccâr, *Kışaşü'l-enbiyâ*, Kahire, ts. (Dârü't-Türâs), s. 352-354; F. W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, New York 1973, I, 324; Ahmed eş-Şerebâsî, *Yes'elüneke fi'd-dîn ve'l-hayât*, Beyrut 1980, I, 510-512; Muhammedî er-Rîşehrî, *Mizânü'l-ḥikme*, Kum 1982, IX, 468-474; Abdülkerîm el-Hatib, *el-Ḳasasü'l-Kur'ânî mine'l-'âlemi'l-manzûr ve ḡayri'l-manzûr*, Beyrut 1404/1984, s. 115-147; M. Hayr Ramazan Yûsuf, *el-Hadır beyne'l-vâḳî ve't-tehvîl*, Dimaşk 1984, tür.yer.; Ahmet Yaşar Ocak, *İslâm-Türk İnançlarında Hızır Yahut Hızır-İlyas Kültü*, Ankara 1985, s. 38-42, 59, 61; Zeyneb Mahmûd el-Hudayrî, *Dirâse felsefiyye li-ba'zi'l-fırâḳi's-Şi'îyye*, Kahire 1986, s. 87-88; Ahmed Cemâl el-Ömerî, *Dirâsât fi't-tefsiri'l-mevzû'i li'l-kaşa-şü'l-Kur'ânî*, Kahire 1406/1986, s. 282-291; Muhammed el-Fikî, *Kışaşü'l-enbiyâ: aḥdâşühâ ve'iberuhâ*, Kahire 1410/1989, s. 333-335; Ukkâse Abdülmennân et-Tayyibî, *el-Cin: telebûsühâ bi'l-insân ve'elâcühâ bi'l-Ḳur'ân*, Kahire 1992, s. 36-37; Abdullah Aydemir, *İslâmî Kaynaklara Göre Peygamberler*, Ankara 1992, s. 228-230; Ahmed b. Abdürrezzâk ed-Dervîş, *Fetâvâ'lecneti'd-dâime li'l-buhûşü'l-ilmîyye ve'l-ifâ*, Riyad 1412, III, 208-211; Yûsuf Abdurrahman el-Berkavî, "Men hüve'l-Hadır şâhibu Mûsâ 'aleyhi's-selâm", *Mecelletü'l-Buhûşü'l-İslâmiyye*, sy. 23, Riyad 1409, s. 281-308; A. J. Wensinck, "Hızır", *IA*, V/1, s. 458-461; I. Friedlaender, "Khidr", *ERE*, VII, 693-695; J. Rudhardt, "Water", a.e., XII, 356; D. Marcus, "Enki", *ER*, V, 107; Mehmet Bayraktar, "Dâvûd-i Kayserî", *DİA*, IX, 35.

İLYAS ÇELEBİ

□ TASAVVUF VE HALK İNANCI. Kur'ân-ı Kerîm'de anlatılan Hızır kıssası başlangıcından beri en çok tasavvuf çevrelerini ilgilendirmiştir. Bunun sebebi, kıssanın âdetâ tasavvufun iki ana ilkesi olan irşad ve ilm-i ledünnü temsil etmiş olmasıdır. Zira kıssada Allah'ın, kendisine Hz. Mûsâ'nın bilemediği bir ilim (ilm-i ledün) verdiği kul (Hızır) Hz. Mûsâ'ya kılavuzluk (irşad) etmektedir. Kissa bundan dolayı daha IX. yüzyıldan itibaren tasavvuf çev-